

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Α.ΔΙ.Π.
ΑΡΧΗ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΚΑΙ
ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

HELLENIC REPUBLIC
H.Q.A.
HELLENIC QUALITY ASSURANCE
AND ACCREDITATION AGENCY

ΕΚΘΕΣΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

της Νομικής Σχολής

του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

European Union
European Social Fund

MINISTRY OF EDUCATION & RELIGIOUS AFFAIRS, CULTURE & SPORTS
MANAGING AUTHORITY

Co-financed by Greece and the European Union

Επιτροπή Εξωτερικής Αξιολόγησης

Η Επιτροπή η οποία διεξήγαγε την Εξωτερική Αξιολόγηση της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών αποτελούνταν από τους εξής τρεις (3) εμπειρογνώμονες από το Μητρώο της Α.ΔΙ.Π. σύμφωνα με το νόμο 3374/2005 :

1. Παναγιώτα Λάκκη (Συντονίστρια)
Πρώην καθηγήτρια Νομικής στο πανεπιστήμιο του Würzburg, Γερμανία.
2. Σοφία Παπαευθυμίου
Καθηγήτρια Νομικής, Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών της Λυών, Γαλλία
3. Αχιλλέας Σκόρδας
Καθηγητής Διεθνούς Δικαίου, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Μπρίστολ, Μεγάλη Βρετανία

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σημειώνεται ότι για λόγους αναγνωσιμότητας σε αυτήν την έκθεση τυχόν χαρακτηρισμοί που αναφέρονται σε φυσικά πρόσωπα και που χρησιμοποιούνται μόνο στο αρσενικό φύλο, αναφέρονται και στο θηλυκό φύλο.

I. Η διαδικασία της Εξωτερικής Αξιολόγησης

Η αξιολόγηση έγινε στο διάστημα 7 με 11 Οκτωβρίου 2013. Οι συναντήσεις με τους διάφορους φορείς της Σχολής έγιναν στο διάστημα 7 με 9 Οκτωβρίου 2013.

Επιτόπιες επισκέψεις στη Νομική Αθηνών (με εξαίρεση την αίθουσα πολυμέσων) δεν ήταν δυνατό να γίνουν διότι λόγω της απεργίας των διοικητικών υπαλλήλων τα κτίρια ήταν κλειστά και επιπλέον περιφρουρούνταν. Οι συναντήσεις έγιναν στους χώρους της Α.ΔΙ.Π.

Η επιτροπή συναντήθηκε τη Δευτέρα, 7.10. με τον πρόεδρο της Σχολής, καθηγητή κύριο Φορτσάκη, με την αντιπρόεδρο, καθηγήτρια κυρία Καλλινίκου, με αντιπροσώπους της ΟΜ.Ε.Α., με τον Αντιπρύτανη Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Πρόεδρο της ΜΟ.ΔΙ.Π, καθηγητή κύριο Δουκουδάκη. Την Τρίτη, 8.10. ακολούθησαν συναντήσεις με μέλη του διοικητικού προσωπικού (γραμματεία, βιβλιοθηκονόμοι) και με μέλη του ΔΕΠ. Την Τετάρτη, 9.10., η Επιτροπή συζήτησε με εκπροσώπους των φοιτητών (προπτυχιακών, μεταπτυχιακών και υποψηφίων διδασκόντων) και στη συνέχεια ο κύκλος των συναντήσεων έκλεισε με τον Πρόεδρο και την Αντιπρόεδρο του Τμήματος και με μέλη της ΟΜ.Ε.Α.

Η συμμετοχή στις συναντήσεις ήταν άκρως ικανοποιητική, από τα μέλη του ΔΕΠ ήλθαν εκπρόσωποι όλων των βαθμίδων, συμπεριλαμβανομένων (με μία εξαίρεση) των διευθυντριών και διευθυντών των τομέων. Ιδιαίτερος ευχάριστο ήταν επίσης το

γεγονός ότι ήλθε μεγάλος αριθμός φοιτητών, δυστυχώς στους προπτυχιακούς μόνο από μεγαλύτερα έτη (από τα πρώτα δύο έτη δεν ήταν ούτε ένας αντιπρόσωπος παρών). Επίσης δεν ήταν παρών εκπρόσωπος των αλλοδαπών φοιτητών. Σε μέλλουσες αξιολογήσεις θα ήταν σκόπιμο να διασφαλισθεί η παρουσία εκπροσώπων των φοιτητών από όλα τα έτη. Ιδιαίτερα εξετιμήθη από την Επιτροπή ότι συναντήθηκε και με αντιπροσώπους του διοικητικού προσωπικού παρά την απεργιακή τους κινητοποίηση.

Η Επιτροπή έλαβε υπόψη την Έκθεση Εσωτερικής Αποτίμησης, τη συγκεντρωτική παρουσίαση του ερευνητικού και επιστημονικού έργου του εκπαιδευτικού προσωπικού καθώς και συμπληρωματικό υλικό το οποίο ζήτησε από τη Σχολή και την ΟΜ.Ε.Α. ή το οποίο προσήχθη κατά τη διάρκεια των συναντήσεων ή μετά το τέλος των συναντήσεων. Με εξαίρεση τη λίστα των διδακτορικών των τελευταίων χρόνων ανά τομέα σχεδόν όλα τα υπόλοιπα στοιχεία υπεβλήθησαν στην Επιτροπή. Εξάλλου ελήφθησαν επιμελώς υπόψη οι διεθνείς τάσεις στον κλάδο, ειδικότερα τα πορίσματα της πρόσφατης έρευνας της Γερμανικής Επιτροπής για την Επιστήμη με τίτλο «Προοπτικές της Νομικής Επιστήμης στη Γερμανία. Κατάσταση, Αναλύσεις, Προτάσεις» (<http://www.wissenschaftsrat.de/download/archiv/2558-12.pdf>).

II. Ως προς την Έκθεση Εσωτερικής Αποτίμησης

Σε ορισμένα σημεία η Έκθεση Εσωτερικής Αποτίμησης αναφέρει την άρνηση (αν και μικρού) μέρους του ΔΕΠ να παράσχει στοιχεία όχι μόνο όσον αφορά τις δημοσιεύσεις αλλά και όσον αφορά την τήρηση των υπηρεσιακών υποχρεώσεων διδασκαλίας. Από τα στοιχεία που είχε στη διάθεση της η Επιτροπή δεν ήταν δυνατό να κριθεί κατά πόσο τηρούνται οι προβλεπόμενες από το νόμο ώρες διδασκαλίας. Κατά το συμπληρωματικό υπόμνημα της ΟΜ.Ε.Α. σχετικά με τις εξελίξεις από την αποπεράτωση της Εσωτερικής Αποτίμησης έως σήμερα οι αντιστάσεις αυτές φθίνουν.

Κατά το ανωτέρω υπόμνημα πλέον έχει τεθεί σε λειτουργία ο θεσμός του καθηγητή συμβούλου. Στην ιστοσελίδα της Σχολής που απευθύνεται στους προπτυχιακούς φοιτητές (<http://www.law.uoa.gr/proptyxiakes-spydes.html>, στις 10.10.2013) δεν είναι (τουλάχιστον εύκολα) προσβάσιμη αυτή η πληροφορία, το ίδιο ισχύει δε και για τις νέες ενημερωτικές συναντήσεις και το ειδικό πρόγραμμα υποδοχής των νέων φοιτητών. Δοθέντος του μεγάλου αριθμού των φοιτητών ίσως θα ήταν σκόπιμο να ορισθούν ως σύμβουλοι έμπειροι φοιτητές μεγάλων εξαμήνων ή μεταπτυχιακοί φοιτητές. Θα πρέπει να ληφθεί μέριμνα να μη «ζητηθεί» από τους μεταπτυχιακούς φοιτητές η εθελοντική τους συμβολή. Θετικές εμπειρίες έχουν αποκτηθεί στο εξωτερικό με τις λεγόμενες νομικές κλινικές (legal clinic).

A. Πρόγραμμα Σπουδών

Η Νομική Σχολή είναι (παρόμοια με την Ιατρική και εν μέρει με τη Θεολογική Σχολή) σε μεγάλο βαθμό προσανατολισμένη προς συγκεκριμένα επαγγέλματα, ειδικότερα του δικηγόρου και δικαστή. Επιπλέον το Δίκαιο είναι στενά συνδεδεμένο με τη γλώσσα και με τα εθνικά σύνορα ισχύος του. Ταυτόχρονα όμως ειδικά στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αυξάνονται ραγδαία οι επιρροές του κοινοτικού δικαίου και έμμεσα της φιλοσοφίας άλλων έννομων τάξεων.

Ο μέσος όρος ζωής των νομικών διατάξεων μειώνεται συνεχώς. Οι αυξανόμενες διεθνείς συναλλαγές απαιτούν τη δυνατότητα άμεσης ευελιξίας και εύρεσης νέων λύσεων. Νέα φαινόμενα προκαλούν νέα προβλήματα: Οι γενικοί όροι συναλλαγών π.χ. του Facebook έχουν ως αποδέκτη έναν τόσο μεγάλο αριθμό πολιτών ώστε de facto λειτουργούν όπως οι κρατικές ρυθμίσεις. Λογω δε της διεθνούς διάδοσής τους υπερβαίνουν μάλιστα τις δυνατότητες θεσμοθετημένων κανόνων. Νέες επιστημονικές ανακαλύψεις και τεχνικές δυνατότητες προκαλούν καινούργια νομικά προβλήματα, αντίστροφα δε η νομική επιστήμη θέτει όρια στις νέες τεχνικές εξελίξεις. Τέλος μεταβάλλεται και η αγορά εργασίας: Δημιουργούνται καινούργια επαγγέλματα που απαιτούν το συνδυασμό ειδικοτήτων, όλο και περισσότερες μεγάλες εταιρίες απασχολούν νομικούς συμβούλους ενώ οι δικηγόροι καλούνται όλο και περισσότερο να σκεφθούν και να δράσουν με επιχειρηματικό πνεύμα ώστε να επιβιώσουν.

Οι παρατηρήσεις αυτές συνεπάγονται τις εξής προκλήσεις: Το πανεπιστήμιο πρέπει αφενός μεν να διατηρήσει και να τονίσει τον επιστημονικό του χαρακτήρα, αφετέρου δε πρέπει να παράσχει τις βάσεις για μια πληθώρα επαγγελματικών δυνατοτήτων συμπεριλαμβανομένων διεθνών και διακλαδικών διαστάσεων. Οι απόφοιτοι πρέπει να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις συνεχείς εξελίξεις. Αυτός ο στόχος είναι αδύνατο να επιτευχθεί αυξάνοντας τη διδακτέα ύλη. Αντίθετα θα πρέπει να δοθεί λιγότερη έμφαση στις λεπτομέρειες και μεγαλύτερη στους βασικούς τρόπους σκέψης και εύρεσης λύσεων. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί ώστε η άκρως θετική επέκταση της χρήσης των βάσεων νομικών δεδομένων να μην οδηγήσει σε μια μηχανική εφαρμογή του δικαίου όπου ανακυκλώνονται και διαιώνονται αυτόματα οι πληροφορίες τις οποίες βρίσκει κανείς ηλεκτρονικά. Επιπλέον οι φοιτητές πρέπει να εξασκηθούν στν πρωτότυπο και παραγωγικό νομικό τρόπο σκέψης και δη τη σύνταξη όχι μόνο συμβάσεων αλλά και νομικών διατάξεων. Επίσης σκόπιμο είναι να δοθεί έμφαση στους νέους μηχανισμούς επίλυσης διαφορών (ADR - alternative dispute resolution).

Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι είναι απαραίτητη μια ριζική αναδιάρθρωση του Προγράμματος Σπουδών, τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική. Τα βασικά ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπισθούν είναι ο εξορθολογισμός του προγράμματος των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών και ειδικότερα η αναθεώρηση του αριθμού και του περιεχομένου των μαθημάτων, η διεύρυνση της δυνατότητας συγγραφής εργασιών από τους προπτυχιακούς φοιτητές, η ψηφιοποίηση των μαθημάτων, η εισαγωγή και χρήση νέων τεχνολογιών και η μετατόπιση του κέντρου

βάρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας από το σύγγραμμα στις ειδικές επιστημονικές μελέτες.

Όπως προκύπτει από τον Οδηγό Σπουδών στη Νομική Σχολή στις προπτυχιακές σπουδές προσφέρονται συνολικά 111 μαθήματα, εκ των οποίων 31 υποχρεωτικά και 80 υποχρεωτικής ή ελεύθερης επιλογής). Ο αριθμός είναι υπερβολικά υψηλός και οδηγεί σε κατακερματισμό της ύλης και υπερβολική έμφαση σε λεπτομέρειες, η οποία παρεμποδίζει τη δυνατότητα γενικής εποπτείας του γνωστικού αντικείμενου. Για παράδειγμα διδάσκεται Ιστορία του Δικαίου ως υποχρεωτικό μάθημα και συνοδεύεται από τρία μαθήματα επιλογής, συγκεκριμένα Αρχαίο Ελληνικό, Ρωμαϊκό, Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Δίκαιο. Επίσης διδάσκονται τέσσερα διαφορετικά μαθήματα με γνωστικό αντικείμενο το φύλο.

Επιπλέον ο μεγάλος αριθμός και ο όχι πάντα σαφής διαχωρισμός δημιουργούν σύγχυση στους φοιτητές, οι οποίοι δυσκολεύονται να επιλέξουν μεταξύ συγγενών μαθημάτων και να αξιολογήσουν το περιεχόμενο και τη χρησιμότητα του κάθε ξεχωριστού μαθήματος. Θεωρούμε ότι πρέπει να υπάρξει ενοποίηση μαθημάτων παρεμφερούς περιεχομένου και εξορθολογισμός του προγράμματος σπουδών, ώστε ο συνολικός αριθμός των μαθημάτων να μην υπερβαίνει τα 80 κατ' ανώτατο όριο. Έτσι θα απελευθερωθεί και διδακτικό δυναμικό (115 μόνιμα μέλη ΔΕΠ διδάσκουν 31 υποχρεωτικά μαθήματα και 80 – κατά την ιστοσελίδα της Σχολής 72 – μαθήματα επιλογής ενώ οι φοιτητές πρέπει να περάσουν 10 μαθήματα επιλογής), ειδικά καθότι μερικά από τα μαθήματα που τώρα προσφέρονται στοχεύουν σε άρα πολύ μικρό βαθμό φοιτητών όπως φαίνεται από τη συμμετοχή στις αντίστοιχες εξετάσεις. Μη αποκλειστικά παραδείγματα: Βυζαντινό Δίκαιο και Δίκαιο Νεωτέρων χρόνων 3, Δίκαιο Διεθνών Συναλλαγών 8, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας 7, Δίκαιο Ελεύθερου Ανταγωνισμού 8, Διαιτησία, Διεθνές και Ευρωπαϊκό Αστικό και Δικονομικό Δίκαιο 5, Το ζήτημα του φύλου 9, Η θεσμική αποτύπωση της λειτουργίας του φύλου 11 κ.ο.κ.

Περί τα 35 μαθήματα διδάσκονται σε ξένες γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά), που απευθύνονται κυρίως στους φοιτητές των προγραμμάτων Εράσμιους. Η ξενόγλωσση διδασκαλία είναι χωρίς αμφιβολία θετική στην πορεία διεθνοποίησης αλλά και αυτός ο αριθμός είναι πολύ υψηλός, ιδιαίτερα μάλιστα αν τα ξενόγλωσσα μαθήματα διδάσκονται με ίδιο περιεχόμενο και στα ελληνικά. Πιθανώς θα μπορούσαν μαθήματα με εγγενή διεθνή διάσταση, π.χ. το Ενωτικό ή το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο να διδάσκονται σε όλους τους φοιτητές στα αγγλικά ή γαλλικά (πιθανώς σε εναλλαγή των δύο γλωσσών).

Συνιστάται η μετατόπιση του κέντρου βάρους της διδασκαλίας από την παροχή λεπτομερών πληροφοριών στην εξάσκηση της κατανόησης των συστημικών και διακλαδικών αλληλεπιδράσεων. Είναι σκόπιμο να αυξηθεί η προσφορά μαθημάτων που θα ενισχύουν και θα υποστηρίζουν τη νομική παιδεία με παροχή γνώσεων και μεθοδολογίας περισσότερο 'ολιστικού' περιεχομένου, ώστε οι φοιτητές να αποκτήσουν την ικανότητα σφαιρικής αντιμετώπισης του φαινομένου του δικαίου. Σκοπός της διδασκαλίας σε επίπεδο προπτυχιακών σπουδών δεν μπορεί να είναι η

παροχή λεπτομερών γνώσεων σε κάθε εξειδικευμένο πεδίο του δικαίου, αλλά η εξοικείωση των φοιτητών με εκείνα τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία, τα οποία θα τους καταστήσουν ικανούς να ερμηνεύουν το δίκαιο, να κρίνουν την νομοθεσία και νομολογία και να επιλύουν τα σχετικά πρακτικά και θεωρητικά ζητήματα. Επιπλέον τόσο η μεθοδολογία όσο και οι διεθνείς διαστάσεις θα πρέπει να ενσωματώνονται σε όλα τα υπόλοιπα μαθήματα και η ενασχόληση να μην περιορίζεται στο ειδικό μάθημα.

Οι πιθανότητες παροχής μιας γενικότερης εικόνας στους φοιτητές αυξάνονται αν τα μέλη ΔΕΠ διδάσκουν ο καθένας έναν μεγαλύτερο αριθμό διαφορετικών μαθημάτων και επιπλέον αν όλα τα μέλη του ΔΕΠ διδάσκουν και τα βασικά μαθήματα του κλάδου τους. Μία καλή αρχή είναι μία ποσόστωση 50/50: Διδασκαλία κατά 50 % βασικών υποχρεωτικών μαθημάτων και κατά 50 % μαθημάτων της εκάστοτε ειδικότητας. Τονίζεται ειδικά ότι η αναδιάρθρωση του Οδηγού Σπουδών αποτελεί ευκαιρία για επανεξέταση της δίκαιης κατανομής του διδακτικού βάρους και ότι δεν θα πρέπει αυτή να αποβεί σε βάρος των μελών ΔΕΠ των κατώτερων βαθμίδων.

Είναι σκόπιμο η περιγραφή των μαθημάτων στον Οδηγό Σπουδών να περιέχει πληροφορίες για την τοποθέτηση του θέματος μέσα στο σύστημα δικαίου και τις αλληλεπιδράσεις, τους στόχους του μαθήματος, τις προαπαιτούμενες γνώσεις και τη βασική βιβλιογραφία καθώς και τις δυνατότητες εφαρμογής των γνώσεων στον επαγγελματικό βίο. Οι πληροφορίες αυτές πρέπει να υπάρχουν και στην η-Τάξη (e-class). Συνιστάται σε κάθε διδάσκοντα να εντάξει στο e-class τουλάχιστον τη βασική δομή του μαθήματος και τα προς διδασκαλία ή συζήτηση θέματα ανά παράδοση ή ανά σεμινάριο. Ο βαθμός περαιτέρω εξειδίκευσης των ανωτέρω πληροφοριών εξαρτάται από τον διδάσκοντα, αποτελεί όμως συνιστώμενη καλή πρακτική η ένταξη της βασικής δομής της διδακτέας ύλης, της βασικής βιβλιογραφίας και νομολογίας ανά μάθημα και σεμινάριο, όπως και η αναγραφή ορισμένων βασικών ερωτήσεων, με βάση τις οποίες ο φοιτητής θα διευκολύνεται στην μελέτη της βιβλιογραφίας και νομολογίας.

Επί του παρόντος σεμινάρια υποχρεωτικά για όλους τους φοιτητές δεν υπάρχουν. Οι εκπρόσωποι των φοιτητών στην ακρόαση σημείωσαν ότι ενώ τους παρέχονται πολλές γνώσεις δεν μαθαίνουν μέθοδο γραφής. Είναι σκόπιμο (και ήδη στόχος της Σχολής) να θεσμοθετηθούν υποχρεωτικά σεμινάρια για να αποκτήσουν οι φοιτητές εμπειρία στη συγγραφή νομικών εργασιών, στην πρωτότυπη σκέψη και στον επιστημονικό και κριτικό διάλογο. Προτείνεται κάθε φοιτητής να παρακολουθεί υποχρεωτικά δύο σεμινάρια ώστε να υπάρχει η δυνατότητα τα πορίσματα από το πρώτο σεμινάριο (στο τέλος του δεύτερου ή την αρχή του τρίτου έτους) να σταθεροποιηθούν στο δεύτερο (στο τέταρτο έτος). Τα σεμινάρια πρέπει να είναι ολιγομελή με ανώτατο αριθμό φοιτητών τους 30. Το απαιτούμενο επιστημονικό προσωπικό για την διεξαγωγή των σεμιναρίων μπορεί να προκύψει από την μείωση του αριθμού των μαθημάτων (βλέπε ανωτέρω).

Οι εργασίες είναι προτιμητέο να έχουν περιορισμένη έκταση, ώστε να κρίνεται η ικανότητα των εξεταζομένων να διατυπώνουν με σαφήνεια και συντομία τα

επιχειρήματά τους. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αποκτήσουν οι φοιτητές την αρετή της συντομίας και να αντιμετωπιστούν οι πληθωριστικές τάσεις. Σημειώνεται δε ότι εκτός από τα σεμινάρια όπου οι εργασίες θα έχουν έκταση το πολύ 20-30 σελίδες μικρές εργασίες (essays) μπορούν να ενταχθούν και σε άλλα μαθήματα.

Η συνδιδασκαλία πανεπιστημιακών με εκπροσώπους του νομικού επαγγέλματος είναι επωφελής για τους φοιτητές και προάγει τους στόχους της νομικής παιδείας, δεδομένου ότι καθιστά δυνατή την αλληλεπίδραση θεωρίας και πράξης.

Τα φροντιστηριακά μαθήματα όχι μόνο δεν είναι ολιγομελή (παρά την αντίθετη ανακοίνωση στην ιστοσελίδα της Σχολής) αλλά αποτελούνται από το ίδιο ακροατήριο που βρίσκεται και στην παράδοση, επιπλέον δε διδάσκονται συχνά και από τον ίδιο καθηγητή. Όταν δεν υπάρχει ειδική μνεία στο ωρολόγιο πρόγραμμα δημιουργείται η εντύπωση ότι δεν γίνεται κανένας διαχωρισμός μεταξύ παράδοσης και φροντιστηρίου.

Είναι σκόπιμο τα φροντιστηριακά μαθήματα να παρέχονται αφενός σε μικρότερο βαθμό μαθημάτων (σε αυτά όπου χρειάζεται διαφοροποίηση ανάμεσα σε θεωρητική γνώση και πρακτική εφαρμογή) αφετέρου δε σε αυτά τα μαθήματα να δημιουργούνται περισσότερα κλιμάκια με ανώτατο βαθμό φοιτητών τους 50, καλύτερα δε τους 30. Τα φροντιστηριακά μαθήματα δεν είναι απαραίτητο (ίσως δεν είναι καν σκόπιμο) να διδάσκονται από καθηγητές των ανώτατων βαθμίδων. Μπορούν να αποσυμφορηθούν με τη δημιουργία «νομικών κλινικών» (legal clinics).

Ο Πρόεδρος του Τμήματος επιβεβαίωσε ότι ήδη συζητούνται τα ως άνω ζητήματα και ότι ο εξορθολογισμός και η αναδιάρθρωση του Οδηγού Σπουδών θα έχουν επιτευχθεί το αργότερο μέσα σε ένα έτος. Θα πρέπει να εξεταστεί αν όντως είναι σκόπιμο να καταργηθούν οι εφαρμογές, δεδομένου ότι πρόκειται για τα μόνα μαθήματα στα οποία μπορεί να ελεγχθεί κατά πόσο οι φοιτητές έχουν όχι μόνο μονομερείς γνώσεις αλλά είναι σε θέση να κρίνουν ολικά τη νομική σημασία ενός πραγματικού γεγονότος.

Μεσοπρόθεσμα μπορεί η Σχολή να εξετάσει το ενδεχόμενο δημιουργίας νέου κοινού πτυχίου με την Οικονομική Σχολή που θα απευθύνεται σε όσους δεν στοχεύουν να γίνουν δικηγόροι ή δικαστές. Μία άλλη πιθανή μεταρρύθμιση θα μπορούσε να οδηγήσει σε εξειδίκευση των φοιτητών στα τελευταία εξάμηνα. Σημειώνεται πάντως ότι το αντίστοιχο εγχείρημα στη Γερμανία εν μέρει δεν οδήγησε στο ποθούμενο αποτέλεσμα (συστηματική και σε βάθος διείσδυση του αντίστοιχου τομέα) αλλά σε επιπλέον επιμέρους μαθήματα ώστε ο αρχικός στόχος της εις βάθος διείσδυσης μετετράπη σε «πλάτος αντί βάθους». Στη Γαλλία δε παρατηρείται επίσης μία υπερβολική εξειδίκευση από το τρίτο έτος σπουδών η οποία εν μέρει οδηγεί σε ημιμάθεια.

Μεταπτυχιακές σπουδές:

Η οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών ως ξεχωριστό τμήμα της Σχολής αν και δεν κρίνεται απαραίτητη ούτε προβλέπεται να αποβεί βλαβερή. Όπως και στις προπτυχιακές σπουδές πρέπει να διευκολυνθεί η επιλογή μαθημάτων από άλλους

τομείς και τμήματα.

Είναι σκόπιμη μια μεγαλύτερη ομοιομορφία των μεταπτυχιακών προγραμμάτων, τόσο όσον αφορά τις λεπτομέρειες που παρέχονται στην Οδηγό Σπουδών (οι αναφορές κυμαίνονται από την απλή αναφορά του κλάδου δικαίου μέχρι τη λεπτομερή αναφορά των θεμάτων που θα αναπτυχθούν) όσο και τον αριθμό μαθημάτων ανά εξάμηνο.

Για τις μεταπτυχιακές σπουδές με εξαίρεση του Ελληνογαλλικού κοινού μεταπτυχιακού με το πανεπιστήμιο Bordeaux IV προς το παρόν η Σχολή δεν επιβάλλει δίδακτρα. Ως προς το ερώτημα, αν πρέπει να γενικευθεί η επιβολή διδάκτρων στις μεταπτυχιακές σπουδές ο καθηγητής Σκόρδας επισημαίνει ότι δεδομένου ότι πολλοί μεταπτυχιακοί φοιτητές ήδη εργάζονται θα πρέπει να εξεταστεί η επιβολή διδάκτρων. Ενώ δεν υποτιμά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές υπό τη σημερινή συγκυρία, θεωρεί ότι η παροχή δωρεάν μεταπτυχιακών σπουδών δεν καταργεί το σχετικό κόστος, αλλά το μετακυλύει από τους άμεσα ωφελούμενους στον φορολογούμενο. Πάντως στην περίπτωση επιβολής διδάκτρων θα πρέπει να ληφθεί μέριμνα ώστε για φοιτητές με καλές επιδόσεις αλλά όχι αρκετούς οικονομικούς πόρους να υπάρχει δυνατότητα μείωσης ή απαλλαγής από τα δίδακτρα ή να παρασχεθούν υποτροφίες.

B. Διδασκαλία, φοιτητική δραστηριότητα και συμμετοχή

Παρατηρείται μία άνιση αντιμετώπιση των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών από τους διδάσκοντες με σαφή προτίμηση των μεταπτυχιακών σπουδών. Με κάποιες εξαιρέσεις οι επαφές με εξωπανεπιστημιακούς παράγοντες (επίσκεψη σε υπηρεσίες, πρόσκληση ειδικών επιστημόνων και εκπροσώπων της δικαστικής ή δικηγορικής πράξης) επικεντρώνονται στα μεταπτυχιακά μαθήματα. Επιπλέον οι γραμματείες των τμημάτων προσφέρουν υποστήριξη π.χ. στην καταχώριση της βαθμολογίας μόνο για τα μεταπτυχιακά μαθήματα ενώ στα προπτυχιακά μαθήματα πρέπει και η διόρθωση των γραπτών και η καταχώριση να γίνει από τα μέλη του ΔΕΠ. Παλαιότερα υπήρχε υποστήριξη στην επιτήρηση από ωρομίσθιους μεταπτυχιακούς φοιτητές, τελευταία οι μεταπτυχιακοί φοιτητές παρέχουν εθελοντική υποστήριξη χωρίς αμοιβή. Η Σχολή θα πρέπει να μεριμνήσει για την εξασφάλιση της αμοιβής τους αλλά και την αποφυγή οποιασδήποτε σχέσης εξάρτησης.

Συνθήκες και φιλοσοφία διδασκαλίας

Ο αριθμός των φοιτητών είναι πολύ υψηλός: Κάθε χρόνο εισάγονται 400 φοιτητές με εισαγωγικές εξετάσεις, περίπου 100 με κατατακτήριες εξετάσεις, περίπου 300 με κοινωνικά κριτήρια. Ειδικά ο τελευταίος αριθμός είναι υπερβολικά υψηλός και μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα μη ενιαίου επιπέδου στα ακροατήρια. Τα βασικά μαθήματα μοιράζονται σε κλιμάκια ανάλογα με το αρχικό του επιπέδου των φοιτητών. Εν μέρει τα κλιμάκια διδάσκονται ταυτόχρονα, εν μέρει σε διαφορετικές ώρες. Δεν υπάρχει κοινή πρακτική ως προς το αν οι τελικές εξετάσεις γίνονται με

κοινά ή με διαφορετικά θέματα. Οι φοιτητές ειδικά στη δεύτερη περίπτωση θεωρούν αρνητικό το ότι δεν μπορούν να διαλέξουν σε ποιο κλιμάκιο θα παρακολουθήσουν και κυρίως θα δώσουν εξετάσεις.

Επίσης είναι σχετικά συχνή η συνδιδασκαλία ενός μαθήματος σε ένα κλιμάκιο από δύο καθηγητές ταυτόχρονα, γεγονός το οποίο δημιουργεί εν μέρει προβλήματα συντονισμού. Με την προϋπόθεση καλού συντονισμού η συνδιδασκαλία μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα πολύτιμη, ειδικά αν συνδιδάσκουν δύο καθηγητές οι οποίοι υποστηρίζουν διαφορετική θεωρητική κατεύθυνση ή ένας καθηγητής και ένας εξωπανεπιστημιακός. Και στις δύο περιπτώσεις δεν έχει νόημα η απλώς εναλλακτική διδασκαλία αλλά ο διάλογος μεταξύ διαφορετικών κατευθύνσεων ή μεταξύ επιστήμης και πράξης.

Ως προς τη διαδραστικότητα των παραδόσεων και την προώθηση κριτικής σκέψης και στάσης οι φοιτητές ανέφεραν ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές, τόσο όσον αφορά τα επί μέρους μέλη ΔΕΠ όσο και όσον αφορά συγκεκριμένους τομείς. Από τον Οδηγό Σπουδών και τις συζητήσεις με τους φοιτητές και τα μέλη ΔΕΠ προέκυψε ότι παρά τη γενική κατεύθυνση της Σχολής προς τον νομικό θετικισμό ήδη ένας σημαντικός αριθμός διδασκόντων υιοθετεί μια κριτική ματιά στο φαινόμενο του δικαίου. Οι φοιτητές εκφράστηκαν ως επί το πλείστον πολύ θετικά για τη «νέα γενιά» των μελών ΔΕΠ.

Στην ερώτηση της Επιτροπής κατά πόσο οι φοιτητές θα ήταν διατεθειμένοι να κάνουν προεργασία είναι αξιοσημείωτο ότι οι απόψεις των παρευρισκόμενων φοιτητών διαφέρουν με μία τάση προς άρνηση.

Υποστήριξη της διδασκαλίας με μέσα σύγχρονων τεχνολογιών

Περαιτέρω, συνιστάται η χρήση σύγχρονων τεχνολογιών και διδακτικών μέσων, τα οποία θα καταστήσουν τη διδασκαλία περισσότερο ελκυστική στους φοιτητές. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την ετήσια έκθεση εσωτερικής αξιολόγησης (πίνακας 12.2.) ενώ χωρίς εξαίρεση πιστοποιήθηκε ότι υπάρχουν επαρκή μέσα, κανείς δεν δήλωσε ότι τα χρησιμοποιεί. Στα μέσα αυτά περιλαμβάνεται η χρήση powerpoints, διαφανειών, ενδεχομένως το panopto. Επίσης, στο e-class μπορεί να γίνει χρήση podcasts ή βιντεοσκοπημένων συνεντεύξεων του διδάσκοντος ή άλλων νομομαθών σε ζητήματα που άπτονται του γνωστικού αντικείμενου, ενώ μπορεί να γίνει η χρήση και blogs μέσω των οποίων ο διδάσκων και οι φοιτητές μπορούν να ανταλλάσσουν απόψεις. Κάποια blogs ήδη υπάρχουν αλλά δεν είναι ακόμη διαδραστικά.

Η επιλογή της χρήσης των μέσων αυτών, όπως και η δυνατότητα της μαγνητοφώνησης των μαθημάτων, έγκειται στη διακριτική ευχέρεια των διδασκόντων, πρέπει όμως σε κάθε περίπτωση η σχετική υποδομή να είναι διαθέσιμη. Με την προοδευτική επέκταση της χρήσης των νέων μέσων και μεθόδων θα δοκιμασθεί η επιτυχία τους και η δεκτικότητα των φοιτητών σε αυτά. Συνιστάται πάντως και η οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων για την υποστήριξη των διδασκόντων στις τεχνικές διδασκαλίας και τη χρήση βοηθητικών μέσων.

Συγγράμματα

Εκτός από την νομολογία, το σύγγραμμα αποτελεί μέχρι τώρα την βασική πηγή μελέτης για τους προπτυχιακούς φοιτητές. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπάρξει μια μετατόπιση του βάρους προς τα επιστημονικά άρθρα, υπό την προϋπόθεση όμως ότι αυτά περιέχονται στις βάσεις δεδομένων και είναι προσβάσιμα. Το σύγγραμμα θα εξακολουθήσει να είναι η πηγή της γενικής πληροφόρησης αλλά επιπλέον πρέπει εξ αρχής οι φοιτητές να αποκτήσουν όχι μόνο κριτική στάση ως προς τους νόμους αλλά και ως προς την επιστημονική άποψη.

Η νέα ρύθμιση σύμφωνα με την οποία πρέπει πλέον να προτείνονται κατ' επιλογή των φοιτητών τουλάχιστον δύο συγγράμματα αποτελεί πρόοδο, πρέπει όμως να διασφαλισθεί ότι πρόκειται για πραγματική και όχι εικονική επιλογή. Εικονική είναι η δυνατότητα επιλογής αν οι πιθανότητες επιτυχίας στις αντίστοιχες εξετάσεις εξαρτώνται από την επιλογή ενός από τα δύο συγγράμματα, ιδιαίτερα, αν ένα από τα δύο συγγράμματα έχει γραφεί από τον διδάσκοντα. Πέραν τούτου, ο ίδιος ο θεσμός του δωρεάν μοιραζομένου συγγράμματος επιδέχεται συζήτηση. Ειδικά στα μη εισαγωγικά, εξειδικευμένα μαθήματα ίσως είναι πιο σκόπιμη η υπόδειξη περισσότερων βοηθημάτων (με τα υπέρ και κατά τους) και η μνεία των πλέον σημαντικών επιστημονικών άρθρων και δικαστικών αποφάσεων. Είναι αυτονόητο ότι βοηθήματα, επιστημονικά άρθρα και δικαστικές αποφάσεις πρέπει να προτείνονται σε κάθε μάθημα, ανεξάρτητα από τη διανομή δωρεάν συγγράμματος.

Οι φοιτητές έθεσαν υπόψη της Επιτροπής ότι πολλά συγγράμματα είναι δύσχρηστα λόγω υπερβολικά μεγάλου αριθμού σελίδων (900 σελίδες και άνω) και ότι διανέμονται με μεγάλη καθυστέρηση.

Εξετάσεις:

Η αποτίμηση της απόδοσης των φοιτητών γίνεται σήμερα με τις εξαμηνιαίες ως επί το πλείστον γραπτές εξετάσεις. Ετέθησαν δειγματοληπτικά υπόψη της Επιτροπής θέματα προπτυχιακών εξετάσεων στις Εφαρμογές Αστικού Δικαίου, στο Διοικητικό και στο Συνταγματικό Δίκαιο. Τα θέματα είναι υψηλού επιπέδου και μεγάλων απαιτήσεων, λόγω της απεργίας του διοικητικού προσωπικού δεν ήταν δυστυχώς δυνατή η πρόσβαση σε ανωνυμοποιημένα διορθωμένα γραπτά.

Όσον αφορά τη βαθμολογία, διαπιστώθηκε μεγάλη ασυμμετρία μεταξύ υποχρεωτικών μαθημάτων και μαθημάτων επιλογής: Στα μεν υποχρεωτικά παρατηρείται μεγάλο ποσοστό αποτυχίας, στα δε επιλογής μεγάλο ποσοστό επιτυχίας και μάλιστα με πολύ υψηλή βαθμολογία (Εκθεση Εσωτερικής Αποτίμησης, σελ. 181 επ.). Βεβαίως μια σχετική διαφοροποίηση είναι φυσιολογική αλλά στο βαθμό που παρατηρείται (42 % αποτυχία στα υποχρεωτικά, 18 % και 14 % στις επιλογές, βαθμός 7 και πάνω 25 % στα υποχρεωτικά, 59 % και 67 % στις επιλογές) δεν δικαιολογείται.

Προτείνεται η σύνταξη ετήσιας έκθεσης ως μια μορφή «ακτινογραφίας» για την λειτουργία του διδακτικού προγράμματος, η οποία θα λαμβάνει υπόψη και τις επιμέρους αξιολογήσεις των φοιτητών. Επιπλέον ο διδάσκων θα περιγράφει

προβλήματα που ανέκυψαν κατά την διδασκαλία και θα προτείνει τρόπους αντιμετώπισής τους. Η γενική έκθεση θα λαμβάνει υπόψη της το σύνολο των εκθέσεων για τα επιμέρους μαθήματα, και θα προτείνει ενδεχομένως τις αναγκαίες αλλαγές στο περιεχόμενο του προγράμματος για τα επόμενα έτη.

Ως προς τις εξετάσεις και τη βαθμολόγηση ετέθησαν υπόψη της Επιτροπής από τους φοιτητές τα εξής:

Η δυνατότητα πρόσβασης στο γραπτό πολλές φορές δίνεται στον ενδιαφερόμενο πάρα πολύ αργά, ενίοτε δε μερικές μόνο μέρες πριν τις επαναληπτικές εξετάσεις. Σκόπιμο είναι να θέσει η Σχολή υποχρεωτικές προθεσμίες εντός των οποίων πρέπει όλες οι βαθμολογίες να δημοσιευθούν και επίσης ενιαίο διάστημα (π.χ. μια συγκεκριμένη εβδομάδα) κατά το οποίο μπορούν οι φοιτητές να λάβουν γνώση. Το διάστημα αυτό θα πρέπει να είναι γνωστό εκ των προτέρων.

Κατά τους φοιτητές ως επί το πλείστον η βαθμολογία δεν είναι αιτιολογημένη. Θεσμοθετημένο δικαίωμα για αίτηση επαναξιολόγησης δεν υπάρχει (ή τουλάχιστον δεν το γνωρίζουν οι φοιτητές), η επαναξιολόγηση έγκειται στη διακριτική ευχέρεια των καθηγητών.

Προτείνεται η γενικευμένη παροχή πρότυπης λύσης ('model answers'), η οποία κατά συνοπτικό τρόπο διαγράφει το πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να κινηθεί η απάντηση. Οι πρότυπες απαντήσεις θα αναρτώνται στο e-class και οι φοιτητές θα έχουν πρόσβαση σε αυτές αμέσως μετά τη λήξη της εξεταστικής περιόδου.

Προτείνεται η υποχρεωτική αιτιολόγηση της βαθμολογίας κάθε γραπτού και η θεσμοθέτηση του δικαιώματος επαναξιολόγησης. Οι αιτήσεις των φοιτητών για επαναξιολόγηση θα πρέπει να είναι αιτιολογημένες (διαφορετικά θα απορρίπτονται) και να υποδεικνύουν σε ποιο συγκεκριμένο σημείο ο διορθωτής έκανε λάθος. Η υποχρέωση αιτιολόγησης της αίτησης επαναξιολόγησης κρίνεται ανεκτή εφόσον έχουν δημοσιευτεί οι πρότυπες απαντήσεις.

Εν όψει των διαρθρωτικών προβλημάτων του ελληνικού πανεπιστημίου δεν προτείνεται προς το παρόν η εισαγωγή του θεσμού του εξωτερικού εξεταστή (external examiner), ο οποίος θα ελέγχει τα γραπτά στα οποία υπάρχουν αμφιβολίες. Ο εισαγωγή του θεσμού αυτού θα ήταν δυνατόν να συζητηθεί σε μεταγενέστερο χρόνο.

Ως προς τη βαθμολογία η προστασία των προσωπικών δεδομένων των φοιτητών τηρείται σε μεγάλο βαθμό αλλά όχι ολοσχερώς. Στον προθάλαμο της γραμματείας υπάρχουν κατάλογοι ονομαστικοί στους οποίους μπορεί ο καθένας να δει όλους τους βαθμούς των υπόλοιπων φοιτητών. Εκπρόσωποι των φοιτητών δήλωσαν ότι εν μέρει γίνονται και στους διαδρόμους αναρτήσεις βαθμολογίας με μνεία του ονόματος. Πρέπει μελλοντικά οπωσδήποτε να διασφαλισθεί η προστασία των προσωπικών δεδομένων και να μην είναι σε άλλους δυνατό να λάβουν γνώση της βαθμολογίας χωρίς τη συγκατάθεση του φοιτητή.

Μεταπτυχιακές σπουδές

Στα μεταπτυχιακά μαθήματα εν μέρει γίνεται παράδοση, εν μέρει οι φοιτητές διαμορφώνουν οι ίδιοι το μάθημα παρουσιάζοντας τα πορίσματα των εργασιών τους. Λόγω των μικρών ακροατηρίων υπάρχει μεγάλη διαδραστικότητα. Το βάρος της διπλωματικής εργασίας (ισοδυναμεί με ένα μάθημα) κρίνεται ως υπερβολικά χαμηλό, ο συντελεστής θα πρέπει να είναι υψηλότερος. Οι μεταπτυχιακοί φοιτητές δήλωσαν ότι τους παρέχεται μεγάλη ελευθερία στην επιλογή του θέματος της διπλωματικής εργασίας τους.

Πολλά μαθήματα γίνονται απογευματινές ώρες για τη διευκόλυνση των εργαζόμενων φοιτητών αλλά οι φοιτητές διατύπωσαν εύλογο αίτημα συγκέντρωσης των μαθημάτων σε μία ή δύο μέρες και όχι διασπορά σε ολόκληρη την εβδομάδα προς διευκόλυνση των φοιτητών που δεν ζουν στην Αθήνα.

Η τακτική ορισμένων μεταπτυχιακών να παρακρατούν πέντε θέσεις για την κάλυψή τους από δικαστές γενικά εκλαμβάνεται ως θετική γιατί γίνεται ορατή η οπτική γωνία της πράξης. Παρατηρήθηκε όμως ότι το τίμημα είναι η ύπαρξη δύο επιπέδων στο ίδιο ακροατήριο με αποτέλεσμα μερικές φορές να μονοπωλείται η συζήτηση. Η συμμετοχή δικαστών σε μεταπτυχιακά προγράμματα είναι ιδιαίτερα επωφελής για τη νομική επιστήμη καθότι τα (ανώτερα και ανώτατα) δικαστήρια μέσω της νομολογίας συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση του νομικού δόγματος.

Αυτή η συνέργεια μπορεί να διευρυνθεί με τη δημιουργία επιμορφωτικών προγραμμάτων για απόφοιτους οι οποίοι ήδη ασκούν νομικά επαγγέλματα. Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως και κατά τη διδασκαλία εξωπανεπιστημιακών, δεν πρέπει να πρόκειται για την παροχή των νεώτερων γνώσεων στον αντίστοιχο κλάδο αλλά για τη δυνατότητα στρογγυλής τραπέζης, αλληλεξέτασης και αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην επιστήμη και την επαγγελματική εφαρμογή.

Επικοινωνία των φοιτητών με τα μέλη ΔΕΠ

Οι προπτυχιακοί φοιτητές εξέφρασαν πολλαπλά παράπονα ως προς τη δυνατότητα πρόσβασης στους καθηγητές στις ώρες ακρόασης (είτε μη ανάρτηση είτε μη παρουσία στο γραφείο κατά τις ώρες ακρόασης αλλά και μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (είτε λανθασμένες διευθύνσεις είτε μη απάντηση). Θα πρέπει να διασφαλισθεί ότι οι εξωπανεπιστημιακές ασχολίες των μελών ΔΕΠ (δικηγορία, συμμετοχή σε νομοπαρασκευαστικές και λοιπές επιστημονικές επιτροπές και σε διαιτητικά σώματα, γνωμοδοτήσεις) δεν αποβαίνουν σε βάρος της διδασκαλίας και της παρουσίας των μελών ΔΕΠ στο πανεπιστήμιο.

Οι μεταπτυχιακοί φοιτητές και οι υποψήφιοι διδάκτορες δήλωσαν ότι, αντιθέτως, έχουν άμεση πρόσβαση στους καθηγητές.

Φοιτητικές δραστηριότητες

Ιδιαίτερα ευχάριστες είναι φοιτητικές δραστηριότητες οι οποίες υποστηρίζονται ενεργά από τα μέλη ΔΕΠ όπως η (πολλαπλά βραβευμένη) συμμετοχή σε διάφορα Moot court, η συγγραφή blogs και η έκδοση νομικών περιοδικών.

Η Επιτροπή συνιστά την ανάρτηση του νομικού πλαισίου που αφορά τη φοίτηση στην ιστοσελίδα της Σχολής.

C. Έρευνα και νέα γενιά επιστημόνων

Ο αριθμός των δημοσιεύσεων των μελών ΔΕΠ είναι καταρχήν εντυπωσιακός. Πρόκειται για μονογραφίες και δημοσιεύσεις εγχειριδίων σε πολλαπλές, περιοδικές εκδόσεις, καθώς και για άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, κυρίως τιμητικούς. Επιπλέον εμπεριέχονται ανακοινώσεις σε πανελλήνια και διεθνή συνέδρια, ημερίδες ινστιτούτων, ερευνητικών κέντρων, ελληνικών και ευρωπαϊκών, συλλόγων, επαγγελματικών ενώσεων, ευρωπαϊκών οργανισμών.

Παρατηρείται εν μέρει μία μεγάλη εξειδίκευση, έως και αποκλειστική ενασχόληση, είτε θεματική είτε κατ' είδος, ειδικά στο σχολιασμό δικαστικών αποφάσεων. Επιπλέον, μεγάλος βαθμός δημοσιεύσεων σε εξειδικευμένα θέματα και θέματα επικαιρότητας. Θετικά αξιολογείται η ύπαρξη δημοσιεύσεων σε διεπιστημονικά θέματα οι οποίες προσφέρουν στη μελέτη του φαινομένου του δικαίου μία προσέγγιση πέραν της νομικής δογματικής.

Εκ των πραγμάτων οι περισσότερες δημοσιεύσεις είναι στην ελληνική, υπάρχει όμως σημαντικός αριθμός στη γερμανική, την αγγλική, τη γαλλική και ιταλική καθώς και μεταφράσεις στην πορτογαλική και ισπανική.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι η έκδοση φοιτητικών περιοδικών (βλέπε ανωτέρω).

Προτείνεται να ενισχυθεί η διακλαδική και διεπιστημονική έρευνα και ταυτόχρονα να τονιστεί περισσότερο η διεθνής διάσταση του δικαίου. Σημειώνεται δε ότι πολλά διεθνή προγράμματα ανάγουν τις διεπιστημονικές συνεργασίες σε προϋπόθεση χρηματοδότησης.

Η ανεξαρτησία της έρευνας πρέπει να διασφαλίζεται με την επαρκή χρηματοδότησή της από το πανεπιστήμιο, ώστε τα αντικείμενα των δημοσιεύσεων να μην καθορίζονται κυρίως από τους μηχανισμούς ζήτησης στην αγορά. Ιδιαίτερα ευαίσθητος είναι ο συνδυασμός επιστημονικής δημοσίευσης και αντίστοιχης γνωμοδότησης. Για να διασφαλισθεί η ανεξαρτησία της έρευνας θα πρέπει να γνωστοποιείται πάντα αν μία δημοσίευση προήλθε από συμβουλευτική ή γνωμοδοτική δραστηριότητα συμπεριλαμβανομένου του παραγγελιοδότη σε ανωνυμοποιημένη μορφή.

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση για συμμετοχή σε συνέδρια θεωρείται απαραίτητη η κατανομή των πόρων και στα μέλη ΔΕΠ των κατώτερων βαθμίδων.

Σκόπιμο είναι να υπάρχει δυνατότητα απασχόλησης μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκτόρων επί πληρωμή ώστε να αποκτήσει η καινούργια γενιά επιστημόνων εμπειρία.

Διασφάλιση της ποιότητας της έρευνας και του επιστημονικού έργου

Στη Νομική επιστήμη λείπουν (όχι μόνο στην Ελλάδα) σαφή κριτήρια για την εκτίμηση της ποιότητας της επιστημονικής έρευνας, ταυτόχρονα αυξάνεται εκθετικά ο αριθμός των εξειδικευμένων περιοδικών και των κατά άρθρον σχολιασμών, οι οποίοι πολλές φορές απευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά σε αναγνώστες της νομικής πρακτικής. Αυτή η αυξανόμενη αγορά δεν επιτρέπεται να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του θεωρητικού διαλόγου και της θεμελιώδους έρευνας στο πεδίο του δικαίου.

Παρατηρείται μία πληθωριστική τάση στις δημοσιεύσεις και ειδικά σε διαδικασίες εκλογής ή εξέλιξης θα πρέπει η πρωτότυπη έρευνα να τιμάται βαρύτερα από κυρίως επεξηγηματικού τύπου δημοσιεύσεις. Αντενδείκνυνται οι ποσοτικού τύπου δείκτες όπως ο αριθμός σελίδων ή παραπομπών, καθώς οι παραπομπή σε νομικά κείμενα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το κείμενο στο οποίο γίνεται η παραπομπή περιέχει πρωτότυπη σκέψη.

Νέα γενιά επιστημόνων

Το μέλλον της Νομικής Σχολής μπορεί να διασφαλισθεί μόνο προετοιμάζοντας την καινούργια γενιά επιστημόνων. Εδώ συνεισφέρουν εν μέρει τα μεταπτυχιακά προγράμματα αλλά κυρίως η εκπόνηση διδακτορικών διατριβών. Οι υποψήφιοι διδάκτορες που προσήλθαν στη συνάντηση με την Επιτροπή εκφράστηκαν πολύ θετικά για την επιτήρηση και μέριμνα των επιβλεπόντων καθηγητών. Κύρια (εύλογη) επιθυμία τους είναι η δυνατότητα συμμετοχής σε συνέδρια και η διεύρυνση των δυνατοτήτων διεθνών διδακτορικών (cotutelle). Πλέον είναι δυνατή η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής στην αγγλική γλώσσα και ήδη υποστηρίχθηκε ένα τέτοιο αγγλόγλωσσο διδακτορικό όπως και περισσότερα γαλλόγλωσσα διδακτορικά σε προγράμματα cotutelle.

Εδώ καλούνται οι επιβλέποντες καθηγητές να υποστηρίξουν τη συμμετοχή των υποψήφιων διδασκόντων στα υπάρχοντα προγράμματα υποτροφιών. Ίσως είναι σκόπιμη η δημιουργία research schools με διακλαδικές και διεπιστημονικές προεκτάσεις, πιθανώς σε συνεργασία με τις άλλες δύο ελληνικές νομικές σχολές και τα ιδρύματα που παρέχουν υποτροφίες.

Σκόπιμο είναι να διατυπωθούν κοινά στάνταρ ως προς τις διδακτορικές διατριβές, όχι μόνο ως προς τις ουσιαστικές απαιτήσεις αλλά και ως προς τις καλές πρακτικές ειδικά όσον αφορά τις παραπομπές.

D. Λοιπές υπηρεσίες

Βιβλιοθήκες

Επί του παρόντος (και μέχρι να αποπερατωθεί η κεντρική βιβλιοθήκη της Σχολής) υπάρχουν στη Νομική Σχολή εννέα (9) βιβλιοθήκες σε τέσσερα (4) κτίρια, οι βιβλιοθηκονόμοι συντονίζονται μεταξύ τους για την αποφυγή πολλαπλών αγορών βιβλίων. Οι κατάλογοι είναι ηλεκτρονικοί, επιπλέον όλο και περισσότερες διπλωματικές και διδακτορικά προφέρονται ως eBook. Τα προσφερόμενα βιβλία κρίνονται ως ικανοποιητικά, μέχρι πρότεινος υπήρχαν οι βασικές νομικές βάσεις, επί του παρόντος έχει διακοπεί η συνδρομή τόσο σημαντικών νομικών βάσεων (Westlaw, HeinOnline) όσο και πολλών σημαντικών νομικών περιοδικών.

Θετικό είναι το γεγονός ότι στα κτίρια της Σχολής υπάρχει η δυνατότητα πρόσβασης των φοιτητών στο διαδίκτυο και ειδικότερα στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων. Δεδομένου του μεγάλου αριθμού των φοιτητών αλλά και του ότι πολλοί φοιτητές εργάζονται είναι σκόπιμο να υπάρχει και για τους προπτυχιακούς φοιτητές η δυνατότητα πρόσβασης στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων από εξωπανεπιστημιακούς χώρους μέσω VPN (επί του παρόντος αυτή τη δυνατότητα έχουν μόνο οι μεταπτυχιακοί φοιτητές).

Λόγω της διανομής δωρεάν συγγραμμάτων στους φοιτητές κρίνεται ως ανεκτό το ότι δανεισμός βιβλίων γίνεται μόνο σε περιορισμένο βαθμό.

Οι ώρες λειτουργίας των βιβλιοθηκών (9 με το αργότερο 6 – οι επιμέρους βιβλιοθήκες συχνά κλείνουν νωρίτερα) μπορούν να διευρυνθούν. Συνιστάται η συνεργασία και με τη βιβλιοθήκη του Δικηγορικού Συλλόγου. Τονίζεται δε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική η στελέχωση των βιβλιοθηκών με εκπαιδευμένους βιβλιοθηκονόμους ώστε ο βιβλιογραφικός πλούτος να μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά το δυνατόν παραγωγικά.

Γραμματειακή υποστήριξη, διοίκηση

Κατά την εκτίμηση της Σχολής η γραμματειακή υποστήριξη της ακαδημαϊκής δράσης τόσο του ΔΕΠ όσο και των φοιτητών είναι ελλιπής, πρέπει όμως να σημειωθεί πως δεν εκφράστηκαν παράπονα για το εργασιακό ήθος των υπαρχόντων στελεχών αλλά για την αριθμητική ανεπάρκεια ή τουλάχιστον μη ιδανική κατανομή.

Η γραμματειακή υποστήριξη των τομέων κατανέμεται άνισα, δύο δε τομείς (B ιδιωτικού δικαίου και ιστορίας και θεωρίας δικαίου) δεν έχουν γραμματειακή υποστήριξη και εξυπηρετούνται από βιβλιοθηκονόμους. Η προβλεπόμενη ενοποίηση των γραμματειών των τομέων θα συνεισφέρει σε μια πιο ορθολογική κατανομή. Πιθανώς μία ακόμα μεγαλύτερη ενοποίηση και με την κεντρική γραμματεία της Σχολής να ανεβάσει ακόμα περισσότερο το βαθμό αποτελεσματικότητας. Σκόπιμο θα είναι σε αυτήν την περίπτωση να γίνεται η καταχώριση των βαθμών και των προπτυχιακών μαθημάτων από τη γραμματεία.

Στη Διοίκηση πολλές διαδικασίες διεκπεραιώνονται ήδη ηλεκτρονικά (π.χ. δηλώσεις

μαθημάτων, αναλυτικές βαθμολογίες φοιτητών) και παρατηρείται τάση της περαιτέρω ηλεκτρονικοποίησης. Αποτέλεσμα είναι μία εξέλιξη από την εξειδίκευση του κάθε διοικητικού υπαλλήλου σε μια πιο γενικευμένη δράση. Οι εκπρόσωποι του διοικητικού προσωπικού δήλωσαν ότι υποστηρίζουν αυτήν την εξέλιξη και ότι είναι πρόθυμοι να αναπροσαρμόσουν τα καθήκοντά τους. Ιδιαίτερα θετική είναι η σύνδεση των διοικητικών υπηρεσιών με τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ).

Οι ώρες επαφής με το κοινό (τρεις φορές τη βδομάδα 10.30 με 13.00) κρίνονται ανεπαρκείς και από τους εκπροσώπους των φοιτητών και από την Επιτροπή.

Ως ιδιαίτερα αρνητικό φαινόμενο κρίνει η επιτροπή το γεγονός ότι δεν υπάρχουν μέθοδοι αξιολόγησης της παραγωγικότητας του διοικητικού προσωπικού.

Εγκαταστάσεις

Λόγω της απεργίας του διοικητικού προσωπικού συμπεριλαμβανομένων του προσωπικού ασφαλείας δεν ήταν δυνατή η επίσκεψη των κτιρίων της νομικής σχολής με εξαίρεση την αίθουσα πολυμέσων. Οι φοιτητές δήλωσαν όμως ότι ενοχλούνται ιδιαίτερα από την έντονη και ορατή παρουσία πολιτικών κομμάτων και φορέων στα κτίρια, η οποία υποβαθμίζει τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα του πανεπιστημίου. Την κομματικοποίηση ανέφεραν ως ενοχλητική και μερικά μέλη ΔΕΠ. Επίσης διατυπώθηκαν παράπονα ως προς την καθαριότητα και συντήρηση των κτιρίων αλλά και τις συνθήκες στα ακροατήρια (ανεπαρκής θέρμανση το χειμώνα, εν μέρει υπερβολικός κλιματισμός το καλοκαίρι).

Συνεργασία με κοινωνικούς, πολιτιστικούς και οικονομικούς φορείς

Το Δίκαιο στη σύγχρονη κοινωνία δεν είναι μόνο μέσο επίλυσης διαφορών αλλά όλο και περισσότερο αποσκοπεί στην προώθηση συγκεκριμένης συμπεριφοράς (Verhaltenssteuerung), των πολιτών και στην υλοποίηση των ιδανικών της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αλληλεγγύης. Αντίστοιχα καλείται η νομική επιστήμη να συνεργαστεί όχι μόνο με τις κοινωνικές επιστήμες αλλά και με τους κοινωνικούς φορείς.

Υπάρχουν στο παρελθόν αλλά και στο παρόν πολλά λυπηρά παραδείγματα κατάχρηστικών νομοθετικών ρυθμίσεων που αναπαράγουν και ενισχύουν θεσμικές στρεβλώσεις. Ειδικά σε περιόδους κρίσης, στις οποίες αμφισβητείται κατά πόσο συγκεκριμένες ρυθμίσεις είναι «δίκαιες», καλείται η Νομική Επιστήμη να λάβει ενεργό αλλά εποικοδομητικό μέρος στον αντίστοιχο κοινωνικό διάλογο αλλά και να προωθήσει στους φοιτητές την κριτική αντιμετώπιση και ανάλυση των διατάξεων του θετικού δικαίου. Και σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη η διακλαδική και διεπιστημονική προσέγγιση, καθότι εμπλέκονται ζητήματα πολιτικών επιστημών, οικονομικών, φιλοσοφίας, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας αλλά και ιστορίας.

Η σύνδεση της Σχολής με εξωπανεπιστημιακούς παράγοντες και με την αγορά επιτελείται επί του παρόντος κυρίως με τη συνεργασία με επαγγελματικά σωματεία,

τα οποία συμπράττουν στη χρηματοδότηση νομικών περιοδικών και των προσκλήσεων (ελλήνων και αλλοδαπών) διαπρεπών νομομαθών για διάλεξη.

Η πρόσκληση εξωπανεπιστημιακών προσωπικοτήτων αποτελεί πρακτική κυρίως των μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Ετέθη υπόψη της Επιτροπής ότι στα προπτυχιακά μαθήματα κάποιες μειονότητες φοιτητών παρενοχλούν αντίστοιχες πρωτοβουλίες. Η Σχολή και/ή το Πανεπιστήμιο πρέπει να λάβουν μέριμνα ώστε τέτοια φαινόμενα (ελέχθη μάλιστα ότι μία καθηγήτρια δέχτηκε σωματική επίθεση) να μην συμβαίνουν.

Η Επιτροπή δεν εισηγείται την εμπορικοποίηση της Σχολής αλλά συνιστά τη διεύρυνση του ορίζοντα και το άνοιγμα προς την αγορά και οικονομία, υπό την προϋπόθεση ότι θα ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλιση της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

Ε. Στρατηγική, προοπτικές για βελτίωση και αντιμετώπιση πιθανών μελλοντικών ανασταλτικών παραγόντων

Η Σχολή δεν παρουσίασε μια σαφή στρατηγική. Η Έκθεση Εσωτερικής Αποτίμησης κλείνει το Μάιο του 2011 με την προτροπή για βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο πρόγραμμα. Τέτοιο σαφές και συστηματοποιημένο πρόγραμμα δεν έχει κοινοποιηθεί ακόμη. Επίσης πρέπει για λόγους διαφάνειας και προβλεψιμότητας να θεσμοθετηθεί κανονισμός της Σχολής.

Η Σχολή θα μπορούσε να εξετάσει τις δυνατότητες χρηματοδότησης έρευνας σε συνεργασία με ιδιωτικούς φορείς ή το ενδεχόμενο εισαγωγής του θεσμού των endowed chairs, υπό την προϋπόθεση παροχής αυστηρών εγγυήσεων για την προστασία της ελευθερίας της έρευνας και διδασκαλίας.

Για τη διευκόλυνση μελλοντικών αξιολογήσεων προτείνεται η απογραφή σε συγκεντρωτική βάση δεδομένων όπου να βρίσκονται σε χωριστές στήλες (με τη δυνατότητα ταξινόμησης ανά κάθε στήλη) τα εξής στοιχεία:

Μέλος ΔΕΠ – βαθμίδα – δημοσιεύσεις – διδαχθέντα μαθήματα ανά εξάμηνο – ώρες διδασκαλίας ανά εξάμηνο - μέσος όρος βαθμού αξιολόγησης κάθε μαθήματος – διδακτορικές διατριβές (εν τη γενέσει και υποστηριχθείσες) – συμμετοχές και ανακοινώσεις σε συνέδρια – εξωπανεπιστημιακές διαρρηχτιότητες – λοιπά (π.χ. επίβλεψη moot court).

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στον παράγοντα gender diversity. Κατά την ετήσια απογραφική έκθεση το έτος 2010/11 σε 26 τακτικούς καθηγητές αντιστοιχούν μόλις 5 καθηγήτριες. Στη βαθμίδα του αναπληρωτή η αναλογία είναι 12 προς 11, στη βαθμίδα του επίκουρου 18 προς 11. Ανησυχητικό είναι ότι στη βαθμίδα του λέκτορα σε 25 άρρενες λέκτορες αντιστοιχούν μόνο 9 θήλειες. Ο αριθμός των γυναικών δε στη βαθμίδα του λέκτορα τα τελευταία χρόνια μειώθηκε ενώ ο αριθμός των ανδρών αυξήθηκε (Το 2005/2006 η αναλογία ήταν 17 προς 13).

F. Τελικά πορίσματα και προτάσεις της Επιτροπής Εξωτερικής Αξιολόγησης

Πέραν των επιμέρους συστάσεων που έγιναν στην παρούσα έκθεση επανατονίζονται τα εξής:

Πρέπει να ενισχυθούν η διακλαδικότητα και η διεπιστημονικότητα τόσο στη διδασκαλία όσο και στην έρευνα. Ένας τρόπος μπορεί να είναι έδρες με υπαγωγή κατά 50 % σε δύο Σχολές.

Επιπλέον πρέπει να ενισχυθεί ο παράγων διαφορετικότητα (diversity) σε όλες τις πτυχές: Ως προς το φύλο των διδασκόντων, την εθνοτική τους καταγωγή αλλά και τον πρότερο επαγγελματικό βίο. Η εμπειρία στην αλλοδαπή ή σε εξωπανεπιστημιακά νομικά επαγγέλματα θα πρέπει να τιμάται θετικά. Επιπλέον σκόπιμο είναι να δημιουργηθεί η δυνατότητα έρευνας και διδασκαλίας σε αλλοδαπούς καθηγητές (visiting professor) με συμβάσεις ορισμένου χρόνου.

11 Νοεμβρίου 2013

Τα μέλη της Επιτροπής

Παναγιώτα Λάκκη (συντονίστρια)

Σοφία Παπαευθυμίου

Αχιλλέας Σκόρδας